

МАРТИНІВСЬКИЙ СКАРБ: ОЦІНКА Й ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Роман БЕРЕСТ¹, Ігор БЕРЕСТ²

¹Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Стефаника, 16а, 79005, Львів, Україна,
e-mail: berest_liet@ukr.net

²Українська академія друкарства,
вул. Підголоско, 19, 79020, Львів, Україна,
e-mail: Berestigor@gmail.com

Розглянуто далеко не просту історію відкриття, експропріації, музеєфікації та інтерпретації знахідок Мартинівського скарбу, який на початку ХХ ст. знайшли селяни під час виконання землеробських робіт на території Канівського повіту Київської губернії, що тоді входила до складу Російської імперії. Акцентовано увагу читача на тривалому періоді повернення скарбу в музейні фонди, ймовірній втраті окремих речей колекції, розпорошенні знахідок у межах Канівського повіту та зарубіжжя, місцях сучасного перебування речових матеріалів скарбу тощо. Наголошено на вагомому внеску окремих дослідників у справу вивчення, зваженого, обґрунтованого та достовірного трактування знайдених речей.

На тлі різних подій, минулого та сучасного стану збереження знайдених цінностей відзначено актуалізацію проблематики охорони національної історико-культурної спадщини України. Наголошено на узурпаторській політиці правителів царської та сучасної Росії щодо національно-культурної спадщини України, ідеологічних традиціях подання неправдивої, перекрученої й підтасованої інформації.

На основі застосування додаткових відомостей, результатів міждисциплінарних досліджень, матеріалів, почерпнутих із технічних дисциплін, здобуто, розширено та доповнено знання про стародавнє кольорове ливарне та штампово-ковальське виробництво, а також його особливості. На конкретних прикладах зазначено ймовірність існування культурно-виробничих запозичень не тільки між етносами, а й у системах різних виробництв. Проаналізовано дані рентгеноскопічного аналізу знахідок Мартинівського скарбу, яку дослідники отримали ще у 80-х роках минулого століття.

Наголошено на важливості значення у плані вивчення та висвітлення образів загадкових антропоморфних фігурок скарбу матеріалів міждисциплінарних досліджень. Зроблено оцінку положення тіла фігурок, голови, рук, ніг тощо.

Ключові слова: скарби, металеві вироби, виробничі методи, знахідки, орнаментация, наукові дослідження, рентгеноскопічний аналіз, історико-культурна спадщина.

Серед різнотипних археологічних знахідок чи не найбільшу увагу й інтерес дослідників, істориків, краєзнавців і навіть пересічного населення привертають скарби. Загалом вони складають різні групи виробів (ювелірні прикраси, знаряддя, посуд, монети тощо), виготовлені з різних, часто дорогоцінних, матеріалів (золото, срібло, мідь, бронза, бурштин тощо) і мають різночасове та різне етнокультурне походження.

Значну кількість скарбів на теперішніх українських землях було виявлено в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. Кожен із них має свою унікальність, загадовість, культурну належність, історичну й матеріальну вартість, історію відкриття, інтерпретацію тощо. Більшість відомих скарбів знайдено випадково. Як свідчать дані та повідомлення, найчастіше їх знаходили селяни під час виконання землеробських робіт, пастухи чи перехожі в розмивах

берегів рік, будівельники у процесі проведення будівельних реконструкцій споруд, закладання фундаментів, спорудження мостів тощо. Здебільша випадкові люди ставали першими володарями цінностей. Прикладом може стати історія відкриття скарбу золотих речей VIII–VII ст. до н. е., який випадково виявили сільські пастухи в останній чверті XIX ст. у розмивах правого берега р. Нічлави поблизу с. Михалків [Крушельницька та ін., 2012], чи історія відкриття Молотівського скарбу, знайденого на новому кладовищі в с. Демидів у 1896 р. [Грушевський, 1898, с. 1–6] та ін.

У більшості випадків під сумнівом залишаються питання щодо повноти того чи того скарбу, що, передовсім, обмежує кількісну й вартісну (матеріальну та духовну) оцінку речового матеріалу, його повноцінну інтерпретацію тощо.

Скарби знаходять і зараз. Приклад – той, який знайшли будівельники 31 березня 2018 р. під час спорудження моста до мікрорайону Пасічна в Івано-Франківську. Він складався з великої кількості золотих і срібних монет, дорогоцінного посуду, коштовних прикрас, вартість яких, за приблизною оцінкою, становить близько 270 млн євро. Вже попередньо його назвали скарбом Олекси Довбуша [У Франківську ...]. Виявлені знахідки передали на експертну оцінку. Прикро, що представники органів місцевої влади висловлюють думку, щоби продати скарб і виручені кошти вкласти в розбудову міста (!!).

Важливість та актуальність проблематики полягає в тому, що часто скарби або їхня частина безслідно зникали. Боротьбу з цим ганебним явищем цивілізовані держави ведуть давно. Фактично з другої середини XIX ст. на піддавстрійських, а згодом і підросійських землях сучасної України запроваджується низка законів, спрямованих на охорону та збереження культурної спадщини [Булик, 2014, с. 86–93, 142–155; Марусяк, 2020, с. 142–147].

Згідно з найновішими нормами й положеннями нової редакції Закону України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 24.07.2021 р., сучасного національного законодавства, знайдені скарби – це національна історико-культурна спадщина, яка належить народу України [Про охорону...]. Відповідно до ст. 43, втрата чи розкрадання цінностей передбачає кримінальну відповідальність.

Одним із загадкових скарбів, який на початку XX ст. набув великого розголосу не тільки в Російській імперії, а й за кордоном, став Мартинівський. Відомо, що більша його частина зараз зберігається у фондах Національного музею історії України, а менша – у Британському музеї в Лондоні. Як вона туди потрапила – достеменно невідомо.

Традиція свідчить, що свою назву Мартинівський скарб одержав від назви с. Мартинівка тодішньої Київської губернії Канівського повіту (тепер – Черкаська обл. Канівський р-н). Його випадково знайшли селяни в 1907 р. під час виконання польових землеробських робіт у маєтку Надії Федорівни Муравйової-Апостол. Доля скарбу виявилася доволі непростю. Спочатку він став трофеєм селян-землеробів, які частину речей встигли продати і навіть пошкодити (розламали, ймовірно, з метою дрібного продажу). Згодом речі скарбу вилучали в селян. До пошукових робіт залучили поліцію, жандармерію, представників органів влади, власників маєтків тощо. Саме це, на нашу думку, сприяло появі різних неточних й суперечливих даних про місце виявлення, умови, склад речових знахідок скарбу тощо.

Процес вилучення знахідок затягнувся на роки. Чи вдалося вилучити всі речові знахідки скарбу? Ніхто на це запитання досі не відповів і відповісти не зможе. Ми вважаємо, що скарб неповний. Фактично, перші 27 знахідок потрапили на збереження у фонди Київського художньо-промислового і наукового музею лише за 2 роки після виявлення, тобто в 1909 р. Знахідки передала родина землевласників Богдана та Варавари Ханенків. Трохи згодом зазначені речі одержали назву «перша колекція». Їх реєстр та інвентарний опис виконав Вікентій Хвойка, який у реєстраційній книзі надходжень вказав, що вони виявлені біля містечка Ржищів [Приходнюк і ін., 1991, с. 72].

У травні 1913 р. у фонди музею вдалося повернути ще сім знахідок скарбу, які називали «друга колекція». Їх повернув власник іншого маєтку Канівського повіту – В. Муравйов-Апостол. Про місце виявлення ювелірних виробів нічого невідомо.

Згодом, у 1914 р., В. Муравйов-Апостол передав у музей ще одну частину скарбу, яка одержала назву «третя колекція». Вона налічувала 43 вироби. Місцем виявлення вказані села Тернавка, Тростянець і Мартинівка.

Варто зауважити, що географія знахідок Мартинівського скарбу доволі широка. Вище перелічені населені пункти перебувають у протилежному напрямі та на значній відстані між собою. Так, містечко Ржищів розташоване на півночі Канівського повіту, а Мартинівка – на півдні, Тростянець – на сході, а Тернавка – на заході. Якщо зважити, що найкоротший дорожний шлях від Ржищева до Мартинівки становив близько 45 російських верст, а верста мала 1 066 м, то на теперішню мірку це сягало близько 50 км. Приблизно такою ж буде відстань від Тростянця до Тернавки. В умовах відсутності організованого транспортного сполучення це – далеко не просте питання комунікації.

Того ж 1914 р. п'ять ювелірних виробів скарбу у фонди Київського художньо-промислового і наукового музею передав громадянин А. Тиханов. Будь-які дані про нього та місце виявлення чи вилучення знахідок не вказано. Вироби склали «четверту колекцію». «П'ята колекція» в кількості дев'яти ювелірних виробів знову надійшла від В. Муравйова-Апостола.

Отже, за 7 років пошуків вдалося повернути в музейні фонди 91 експонат. Найбільше речових матеріалів повернув В. Муравйов-Апостол із Мартинівки і, ймовірно, цей чинник поклали в основу означення скарбу. Хоч умовність цього означення очевидна, адже знахідки доставлені з різних місць тодішнього Канівського повіту Київської губернії, які перебувають на значній відстані від Мартинівки. До групи вказаних населених пунктів дослідниця Тетяна Струїна, яка проводила рентгеноспектральний аналіз складників у виробах скарбу, наприкінці ХХ ст. добавила Христофорівку та Малий Ржищів.

Цікаво, що від представників органів влади та силових структур, залучених до пошукових робіт, не зазначено надходжень у фонди музею.

Дещо пізніше виявилось, що у Британському музеї в Лондоні появилось близько 30 ювелірних виробів Мартинівського скарбу, які згодом визначили як «шосту колекцію». Фрагментарні відомості про скарб із Мартинівки у фондах Британського музею аж у 90-х роках минулого століття опублікувала Гелена Золь-Адамікова [Zoll-Adamikova, 1994, р. 240–244]. Загалом вона підтримує концепцію про прадавню українську належність скарбу.

Польський археолог Тадеуш Сулімірський намагався дещо спрощено подати історію прадавнього населення українських земель, асоціюючи його з сарматами від часу їх появи в Північному Причорномор'ї аж до періоду формування Давньоруської держави, що охоплювало період VI–VII ст. Про це свідчить його англomовна праця «The sarmatiens», яка вийшла друком у Лондоні 1970 р. [Sulimirsky, 1970]. Однак жодної згадки про Мартинівський скарб у цій праці немає.

Сучасна російська історична наука тенденційно підійшла до оцінки скарбу і російськомовного перекладу праці Т. Сулімірського. Вже в назві роботи «Сармати» перекладач

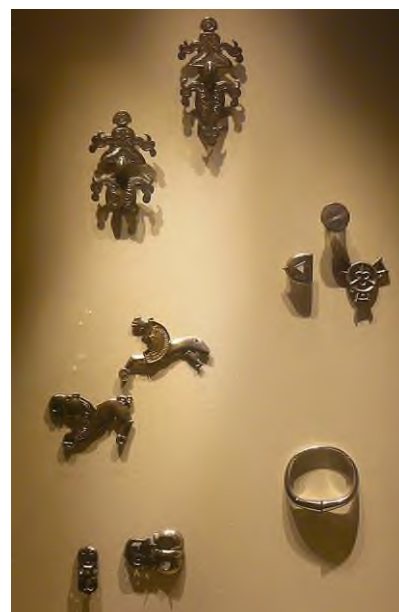

Рис. 1. Частина ювелірних виробів Мартинівського скарбу в експозиції Британського музею

Fig. 1. Part of the jewelry of the Martyniv hoard in the exposition of the British Museum

Т. Кітаїна добавила власну підназву – «Древний народ юга России» [Сулимирский, 2008]. Тому говорити про достовірність та елементарну ідентичність російськомовного перекладу змісту основного тексту видається сумнівним.

У підсумку зазначимо, що знахідки скарбу налічують 118 од. Вони виготовлені зі сплаву срібла з іншими металами. Їх загальна маса становить близько 3,3 кг. Зараз 91 експонат колекції Мартинівського скарбу перебуває на збереженні в Києві у фондах Національного музею історії України та 27 експонатів – у Британському музеї в Лондоні [Zoll-Adamikova, 1994, р. 240–244]. Повернення виробів в Україну британська сторона не розглядає.

Мартинівським скарбом цікавилися багато відомих дослідників, але першим найбільш вдалу й обґрунтовану наукову оцінку знахідок зробив російський дослідник старожитностей, а на той час співробітник Імператорської археологічної комісії Олександр Спіцин [Спицын, 1928, с. 492–495]. Він назвав знахідки скарбом невідомого вождя антів, яких на початку ХХ ст. трактували як прадавнє населення малоросійських (українських) земель. Підставою для такого хронологічного визначення слугували посудини, на яких дослідник виявив та ідентифікував відбитки клейм візантійських ювелірів, притаманних для періоду VI–VII ст. н. е. Важливим для розвитку знань про національну історію наприкінці ХІХ ст. було й те, що Михайло Грушевський етнонім анти розглядав як своєрідний попередник терміна українці, вважаючи їх генетичним корінням українського народу [Грушевський, 1898, с. 11; 2004, с. 465].

Але згодом російський історик Борис Рибakov на основі певних домислів і підтасованих аналогій із різних пам'яток Росії запропонував перейменувати скарб на «старожитності русів» [Рыбаков, 1953, с. 23–104], помітно акцентуючи увагу на його праросійському корінні.

З погляду сьогодення, щодо Мартинівського скарбу побутують різні думки, адже за цим стоїть унікальна культурна пам'ятка. Варто зауважити й те, що від часів правління Петра І і досі Росія відверто та свідомо адаптується на українських землях, перекидає нашу національну історію, приписуючи собі її основні віхи. Впродовж багатьох віків російська влада прагне різними способами знищити український народ, русифікуючи його, називаючи малоросами й іншими зневажливими словами, позбавляючи українців історичного коріння. Чимало сучасних російських істориків ще й досі опирається на думку відомого радянського ідеолога, наукового адепта російської влади Владіміра Мавродіна, який у 1947 р. висунув концепцію єдиної давньоруської народності. Ідеологи сучасної Росії намагаються показати росіян не тільки рівноправними творцями Київської Русі, а й законними спадкоємцями історико-культурної спадщини сучасної України(!?). Виникає запитання: чому навіть зараз, за 30 років від часу проголошеної незалежності України, українці змушені покірно терпіти російське засилля? Чому не стало повчальним москвофільство ХХ ст.? Чому досі в руках Московського патріархату перебувають найбільші національні святині – Києво-Печерська та Почаївська лаври, велика кількість парафіяльних церков, монастирів, релігійних навчальних закладів на Волині, Буковині, Поділлі, Закарпатті, де домінує чужа мова, відверто та приховано пропагується ненависть до українців. Показовий також міжнародний судовий позов і претензії Росії до України на т. зв. скіфське золото, знайдене на землях України, асимільована українська Кубань, захоплення Криму, претензії на інші українські землі, воєнна ескалація на Сході України.

Мета статті – виклад маловідомих відомостей про історію виявлення та трактування походження скарбу, узагальнення результатів наукових досліджень, вивчення особливостей стародавнього ливарного виробництва та сучасна інтерпретація найбільш властивих речових матеріалів.

Докази національної належності Мартинівського скарбу переконливі. Вони опираються на безперервність процесу етногенезу на українських землях доби Середньовіччя, який дає підстави твердити, що корені праукраїнського етносу сягають середини І тис. н. е. У другій половині І тис. н. е. це стосується передовсім склавинів, яких асоціюють із празько-

корчацькою культурою, антів як носіїв пеньківської культури й інших прадавніх слов'янських культурних спільнот [Баран, 2005, с. 51–82].

Заслугує на увагу концепція україногенезу сучасного київського дослідника Леоніда Залізняка [Залізник, 1996, с. 74]. Крім наведених вагомих археологічних аргументів, він твердить, що праслов'янська спільнота, яка в додержавний період проживала на землях між Прип'яттю та Карпатами, на момент розпаду в V–VII ст. розмовляла мовою, багато в чому подібною до давньої праукраїнської. Дослідження в галузі лінгвістики свідчать, що сучасна українська мова зберегла багато архаїчних загальнослов'янських елементів, частина яких стала притаманною й визначальною для неї. Багато україномовних архаїзмів мають поширення в мовах західних, південних та східних слов'янських народів [Пураєва, 2018, с. 56–66].

Але якщо територія слов'янської прабатьківщини значною мірою збігається з найдавнішим ядром, яке розміщується на етнічних українських землях, то логічним є трактування етногенезу слов'ян у руслі україногенезу як процесу відгалуження окремих праслов'янських етносів від праукраїнського (а не прамосковського!) етнічного дерева. Відповідно Мартинівський скарб – культурна спадщина народу України, адже належав прадавньому населенню, яке проживало на українських землях. Він складався з різних за змістом, формою та призначенням срібних, іноді покритих позолотою, ювелірних виробів. Серед предметів скарбу виділяються: срібна чаша та кубок, п'ять зооморфних фігурок, чотири антропоморфні фігурки, три пальчасті фібули, шість браслетів, налобні вінчики, сережки, скроневі підвіски, гривна, поясні бляшки, накладки, наверхища ременів, уламок тарелі, ложка для Євхаристії та ін. Дослідники по-різному трактують знахідки, а оцінку скарбу здебільша проводять розмежовано – в межах тієї чи тієї колекції.

Однак, якщо речі належали до одного скарбу, а підтвердження цього – наявність однотипних речових матеріалів у колекціях, то, на нашу думку, весь речовий матеріал варто спочатку згрупувати, тобто розділити на групи за певним критерієм. Наприклад, за диморфічними ознаками їх призначення. До першої групи можна віднести жіночі прикраси (наручні браслети, скроневі підвіски, налобні вінчики, сережки, кільця, нашійні, наручні прикраси тощо). Другу групу могли би скласти предмети чоловічого військового обладунку (оздоблення та атрибути поясних чи плечових ременів – накладні бляшки, пряжки, застібки, деталі захисних шоломів, холодної зброї тощо) і т. д. Також можна групувати вироби за технологією виготовлення (лиття, штампування, чеканка й ін.), за способом обробки (гарячого та холодного кування) тощо.

Візуально металеві вироби скарбу мають добру монолітну структуру. Водночас надзвичайно строкатий у виробах Мартинівського скарбу вміст металів: Ag (срібла), Cu (міді), Zn (цинку), Au (золота), Sn (олова), Pb (свинцю) та ін. Про це свідчить рентгеноскопічний аналіз складу металевих виробів, який ще в останній чверті XX ст. виконала Т. Струїна. Результати вона подала у вигляді таблиці [Приходнюк, 1991, с. 87–90], але навіть елементарних висновків за одержаними даними рентгеноскопії не зроблено.

Варто зауважити, що тогочасні металурги добре знали особливості протікання процесів термічної обробки металів. Температура плавлення срібла становить 1235 °С, міді – 1356 °С, золота – 1064 °С, свинцю – 600 °С, цинку – 420 °С, олова – 232 °С. Якісний сплав міді, срібла та золота відбувався, перш за все, за рахунок збігу їх температурного режиму плавлення та кипіння. Температура кипіння металу приблизно вдвічі вища від температури плавлення, що дає змогу вільно сплавляти зазначені метали в різних пропорціях. Метали з порівняно незначною температурою плавлення, з метою уникнення їх вигоряння, добавляли до створеної консистенції наприкінці процесу плавлення [Архіпова і ін., 2014, с. 5–23].

Враховуючи обставину, що речей у скарбі багато і дати їхню розгорнуту характеристику в межах статті доволі складно, то спробуємо на основі вже відомих характеристик оцінити й порівняти окремі групи виробів. Візьмемо, наприклад, металевий посуд Мартинівського

скарбу – срібну чашу та кубок, які у фондах Національного музею України значаться під інвентарними номерами 17253 (РДМ 1036) і 17254 (РДМ 1037) (рис. 2).

Візуально можна помітити, що металева чаша має невеличкий піддон. У перших століттях I тис. н.е. посудини на виділених піддонах були також притаманними для керамічних виробів дакійського населення Нижнього Придунав'я, а згодом відомі в керамічних комплексах липицької культури на Прикарпатті. В окрему т. зв. липицьку культуру пам'ятки в 1911 р. виділив львівський дослідник Кароль Гадачек. Гончарні посудини на піддоні виявлено на низці липицьких пам'яток, зокрема поблизу с. Ганачівка [Берест, 2013, с. 228]. Тому ймовірно, що така форма виробу могла бути культурним запозиченням металургів у дакійських гончарів.

Діаметр вінчика чаші становить 84–85,5 мм. Його межі визначає неглибока врізна лінія, нанесена у верхній частині виробу. Діаметр піддона – 56–59 мм, а його висота – приблизно 6 мм. Повна висота чаші – 45 мм. За принципом технології виготовлення її варто віднести до виробів штампово-ковальської роботи. Вона має характерно потовщений вінчик і помітно розширений тулув, який у нижній частині різко звужується до основи піддона – тим самим утворюється сферичне дно чаші.

Рис. 2. Чаша та кубок із колекції Мартинівського скарбу (за: Приходнюк та ін., 1991, с. 273)

Fig. 2 Bowl and cup from the collection of Martyniv hoard (by: Приходнюк та ін., 1991, с. 273)

Піддон посудини виготовлено з тонкої (приблизно 1,5 мм) вузької смужки листового срібла завширшки близько 10 мм методом округлого згину, а також її фельцування з метою виготовлення кріпильного бортика. Закінчувалася робота процесом спаювання оловом обох кінців тонкої смужки. На фельц припадало близько 5 мм. До основи посудини піддон теж припаяний за допомогою олова.

Поверхня виробу добре відполірована, однак на стінках простежуються сліди кування. Важливість чаші в тому, що на її дні виявлено скупчення

розмитих відбитків хрещатого, чотирикутного, прямокутного і двох овальних клейм майстрів. Дослідниця Т. Струїна твердить, що їх було не менше п'яти. Отже, щонайменше п'ять майстрів брало участь у виготовленні чаші. Саме різні монограми та знаки, нанесені на відбитках клейм, дали змогу О. Спіцину ідентифікувати час, місце виготовлення посудини, а також датувати скарб [Спицын, 1928, с. 492–495].

Інша посудина скарбу – металевий кубок на тонкій ніжці – також дещо нагадує керамологічні традиції даків. Подібні за формою керамічні вироби – чаші на високій ніжці в житлово-господарських комплексах дакійського населення Прикарпаття – згадують у публікаціях Маркіян Смішко, Володимир Баран, Лариса Крушельницька, Володимир Цигилик, Ігор Свешніков й інші відомі дослідники липицької культури. Отже, металеві вироби можуть мати придунайське або візантійське походження.

Значиться кубок у фондах під реєстраційним номером 17254 (РДМ 1037). Він виготовлений із листової пластини товщиною 1,5 мм. Висота кубка становить усього 106 мм, діаметр вінчика – 130–140 мм. Вінчик ледь помітно розгорнутий назовні та має специфічне округле потовщення діаметром близько 3 мм.

Зовнішня поверхня кубка добре відполірована. Приблизно в середній частині має незначну опуклість. Орнаментація поверхні виробу зроблена у вигляді кількох рівних кільцеподібних заглиблених ліній, які паралельно між собою нанесені в горизонтальній площині. Ширина між лініями становить близько 2 мм. Дві заглиблені – нанесені під вінцем.

Вони створюють неглибокий жолобок завширшки 5 мм. Ще три паралельні заглиблені лінії зроблено на 10 мм нижче від зазначеного жолобка.

До нижньої частини кубка припаяна невелика пустотіла металева ніжка, яка має поступове триступеневе розширення. Найбільший діаметр припадає на нижню опорну частину ніжки. Він становить 36–38 мм. Товщина листового металу, з якого виготовлено ніжку, – близько 1,5 мм [Приходнюк та ін., 1991, с. 85].

Щодо призначення посудин, то, на нашу думку, їх невеличкий розмір і порівняно добре збереження дають підстави твердити про особливе призначення. У християнстві вони могли слугувати для виконання певних релігійних обрядів чи церемоній. Зазначені посудини були невеличкими й дорожочінними і тому не могли мати щоденного практичного використання. Зокрема, срібло тоді мало високу вартість. Але більш вартісна робота майстрів, які застосовували складні на той час технологічні методи обробки металу. Вироби виготовлено з тонкого листового срібла методом гарячого штампування, проковування, чеканки тощо. Для надання виробам відповідної форми ювеліри використовували спеціальні округлі, овальні, конусоподібні, еліпсоподібні форми й пристрої, виготовлені з каменю або теракоти. Закінчували роботу методом холодного проковування, застосовуючи округло обточені розбірні дерев'яні форми.

За рентгеноскопічним аналізом металу обох посудин найбільший вміст у складі чаші та кубка становить Ag (срібло) 800 проби. Відсоткове співвідношення складників вимірюють у проміле. Вміст срібла в обох виробах – 90 % їх маси, а 10 % припадає на інші метали. Серед них найбільший відсоток займає мідь (Cu) (чаша – 3,9 %, кубок – 3,3 %), олово (Pb) (чаша – 3,1 %, кубок – 3,6 %), золото (Au) (чаша – 1 %, кубок – 1,1 %) [Приходнюк і ін., 1991, с. 89].

Порівняно з результатами металографічного аналізу інших виробів скарбу у складі домішок металу зазначених посудин відсутні олово та цинк. Неоднакове відсоткове співвідношення різних металів у виробах свідчить про певну строкатість протікання процесу плавлення.

Рис. 3. Ювелірні вироби з колекції Мартинівського скарбу (за: Приходнюк та ін., 1991, с. 269–270)

Fig. 3. Jewelry from the collection of Martyniv hoard (by: Приходнюк та ін., 1991, с. 269–270)

Більшість виробів Мартинівського скарбу складають різні за формою, розмірами й орнаментациєю срібні пластинки, фібули, бляшки, пряжки тощо. Орнаментування виробів виконано в процесі лиття у вигляді рельєфно виділених по колу однакових горбкоподібних

виступів, різної довжини та конфігурації врізних і випуклих ліній, які нагадують вусики виноградної лози. Окремі дослідники називають такі зображення міфічним рослинним орнаментом.

Майже всі пластинки ближче до краю мають невеличкі округлі або овальні отвори. Є вироби з одним чи двома і трьома отворами, які, ймовірно, призначалися для їх кріплення на одязі, взутті, головних уборах, захисних обладунках чи інших виробах (рис. 3).

Як свідчить результат рентгеноскопічного аналізу, вміст основного металу та домішок у цій групі виробів доволі строкаті. Основними металами представлених виробів скарбу виступають срібло або мідь. У різних виробах їх співвідношення різне. Для срібла вміст у виробах коливається приблизно від 20 до 90 %, для міді – від 2 до 85 %. Відповідно, коли знижується відсотковий вміст срібла, то зростає міді у складі того чи того виробу або навпаки. Проте менш строкатим і невеликим (0,2–0,5 %) числовим співвідношенням у кожному конкретному випадку характеризуються відсоткові відношення домішок олова, свинцю, цинку [Приходнюк, 1991, с. 87–90].

Загадковими мистецькими творіннями відзначаються фігурки звірів, які належали до виробів третьої колекції скарбу (рис. 3). У фондах музею вони значаться під № АС 12539 та № АС 12540. Серед дослідників та сучасних інтерпретаторів скарбу немає єдиної думки щодо їх назви. Одні твердять, що це коні, опираючись на візуальну побідність голів зображених тварин із головами коней, інші називають їх левами, бо коні не мають кігтів, а копита. Ще інші, наприклад Т. Струїна, вбачають у зображенні бегемота тощо [Приходнюк, 1991, с. 82].

На нашу думку, це – міфічні хижі істоти, які уособлювали в людській уяві страх перед невідомим і непізнаним навколишнім світом. Усі фігурки різні, й тому можна твердити про існування кількох ливарних форм.

Розміри фігурок невеликі. Вони мають ознаки лиття і відображають звірів у профіль. На їхній поверхні простежується різний ступінь позолоти. Дві фігурки мають однакову висоту – 62,1 мм і довжину – 95,4 мм. Їх відрізняють право- й лівостороннє відображення профілю тварини, а також незначні розбіжності у формі голови, гриви, туловища, положення ніг тощо. Товщина виробів становить приблизно 2,5–3 мм.

Рис. 4 Антропоморфні литі фігурки з колекції Мартинівського скарбу (за Приходнюк та ін., 1991, с. 269)

Fig. 4, Anthropomorphic cast figurines from the Martyniv hoard collection (by Приходнюк та ін., 1991, с. 269)

Як свідчить результат рентгеноскопічного аналізу, у складі консистенції виробів зафіксовано всі перелічені метали, представлені в різних пропорціях. Найбільший вміст срібла – від 85 до 90 %. Цікаво, що в різних частинах одного й того ж виробу відсоткова частка тих чи тих металів різна.

В обох випадках у процесі аналізу складників найбільший вміст благородного металу – золота – зафіксовано на литті гриви (5–7,5 %) та пащі звіра (5–6,5 %). Водночас на інших частинах того ж виробу коливається в межах 0,52–1,2 %. Тобто в різних частинах відлитого виробу існує нерівномірний сплав металів. Це дає підстави твердити, що плавлення відбувалося не у плавильних тиглях, а безпосередньо в керамічних формах, у які майстри попередньо та по чергові закладали в різних пропорціях у різні частини фігурки різну кількість роздробленого того чи того металу.

Унікальні мистецькі творіння Мартинівського скарбу – чотири невеличкі литі антропологічні фігурки, які зроблено в позі чоловічків, що танцюють. Вони викликали чи не найбільше інтересу в дослідників й аматорів, що породило велику кількість найрізноманітніших трактувань. Одна з фігурок у фонди надійшла пошкоджена (рис. 4).

Антропоморфна фігурка з першої колекції № 4695 (№ СР 84) також має відповідні ознаки лиття й позолоти. Її висота – 77,8 мм, ширина в ліктях – 45,4 мм, на рівні колін – 35,5 мм. Вона зображає невідому особу в анфас у специфічній статичній позі. Її ноги напівзігнуті в колінах, а кисті рук опираються на стегна.

Серед сучасних тверджень існує гіпотеза, з якою можна погодитися, – в наведеному зображенні припустимо вбачати певні архаїчні хореографічні мотиви (рис. 5).

Немає жодного сумніву в тому, що найдавніші танці виникли як вияв емоційних вражень стародавніх людей про навколишній світ. Танцювальні рухи пройшли тривалу еволюцію. Вони імітували рухи небесних світил, явища природи, дії надприродних сил, тварин, птахів, збиральництво, землеробство, полювання, рибальство, різні промисли. Крім цього, в танці маємо відображення різних тогочасних занять, язичницьких світоглядних уявлень, сили, спритності, відваги тощо.

Дослідження свідчать, що найдавніший танець також виконував культову й магічну роль і в житті стародавнього суспільства набув особливого релігійно-ритуального значення.

До цього варто додати значення жестикуляції, які представлено на зображенні. Зазначимо, що мова жестів багата щодо вираження людьми найрізноманітніших емоційних станів. Її дослідження почалося після виходу в 1872 р. книги Чарльза Дарвіна «Вираження емоцій у людей та тварин», у якій автор твердить, що мова жестів у людей – історично перша й універсальна мова спілкування, яке несе багато цінної і правдивої інформації [Дарвін, 1953].

Зараз існує окрема наука, яка тлумачить значення положення голови, рук, ніг, тіла, тих чи тих рухів, жестів тощо. Зокрема, відомо, що руки, підняті вгору, означають покірність; опущені вздовж тулуба, – смиренність. Кисті рук опираються в боки – уважність. У цьому випадку положення тіла, рук та ніг відлитого зображення чоловічків можна трактувати як загальну радість.

На основі застосування методу жестикуляції спробуємо оцінити антропоморфні фігурки Мартинівського скарбу. Перш за все, бачимо рівно поставлену голову фігурки. Піднята й рівно поставлена голова зазвичай притаманна для внутрішньо вільної та впевненої в собі людини, яка виражає почуття власної гідності, готовність приступити до будь-якої справи. Вона свідчить про повну відкритість та увагу до навколишнього світу через інтенсивні стосунки з ним. Водночас, якщо голова піднята занадто високо, то цим виражається горда неприступність і зарозумілість, а також підвищена критична пильність.

Вільно розправлені й опущені плечі та відкрита шия – ознака почуття впевненості, внутрішньої свободи, володіння ситуацією. А статична поза, коли руки опираються на стегна, засвідчує те, що особа намагається невербальним методом спілкування висловити твердість, впевненість, стабільність і навіть перевагу. Під час суперечки зазвичай гострі лікті стирчать у протилежні боки, як зброя. Це можна трактувати і як домагання від протилежної сторони більшого простору. Також руки, що упираються у стегна, – вираз виклику, вияв сили, власної наполегливості в досягненні мети (рис. 4).

Найбільшу дискусію спричинили надмірно великі голови фігурок. Деякі автори навіть твердили, що це – космічні прибульці. Перш ніж схарактеризувати фігурки, треба оцінити їхню добу – тобто епоху Середньовіччя, коли домінувала холодна колюча та рубуюча зброя й особливе значення мав захисний обладунок.

Тому найбільш вірогідною стає версія, що на головах фігурок перебувають захисні шоломи. Майстер-ливарник прагнув зобразити воїна-захисника в певній динаміці з метою передачі не тільки його грізного вигляду, а й певних емоцій. Як видно на ілюстрації, шолом своєю шириною закриває шию, що її фактично не видно. Він рівно лягає на плечі, створюючи диспропорцію зображення голови й тіла.

Конструкція шолома має два невеличкі продовгуваті заглиблення, які трактують як очі, а також видовжену лицеву частину, надмірно довгий ніс та широкий поперечний отвір, який у ділянці шиї ніби імітував рот фігури. Але в неї відсутні вуха. Проте у вигляді священної німфи зображено ребро жорсткості, яке мало призначення захищати шолом від деформації та зміцнювати стійкість захисного обладунку при механічних ударах чи навантаженнях. При чому в одному випадку маємо гладке ребро, а в другому – гофроване.

Додаткове свідчення, що перед нами фігурка в захисному обладунку, – добре захищене тіло, п'ясті та зап'ястя, а відкриті – тільки фаланги пальців на обох руках.

Крім цього, зауважено два бортики, які помітно виділено в шийно-грудному попереку фігурки. Така традиція притаманна для захисного обладунку типу ліноторакс, який ще далеко до початку нашої ери винайшли греки. Проіснував він досить довго і є відомим у модифікаціях багатьох народів. Відомо, що таким захисним обладунком користувався Александр Македонський. Спеціально виготовлений одяг складався з кількох шарів льняної тканини, які склеювали між собою за допомогою кісткового клею. Також не можна викреслювати варіанта, що на литті фігурки відображено шкіряний панцир.

Цікаво й те, що в місцях, де на тілі людини традиційно встановлювали захисні елементи, а саме на грудній клітці, великих і малих гомілкових, а також променевих та ліктьових кістках, у складі консистенції металу зафіксовано підвищений вміст золота. Це добре видно на рис. 5. Для прикладу візьмемо результат рентгеноскопічного аналізу, де у складі консистенції металу відзначено, що на грудну клітку припадало 10,5 % золота, а на плечову кістку того ж виробу – всього 0,7 % [Приходнюк, 1991, с. 88].

У такому випадку твердження багатьох етнографів, що на грудях у відлитої фігурки красується найдавніша українська вишивка, не має логічного сенсу. Ймовірно, що це – кольчуга. Тим більше, що кольчуги відомі в захисних обладунках сарматів, аварів і навіть давніх русичів.

Відшукуючи найдавніші аналогії захисного спорядження, ми зауважили, що існувало два типи захисних обладунків. Один із них використовували в теплі періоди року, інший – у холодні. Досить добре це також ілюструють найдавніші іконографічні джерела. Так, у літні періоди річного циклу релігійних святкувань воїни зображені в легкому взутті або босоніж, а в холодні – у відповідному одязі та взутті, які захищали тіло від холоду. Конкретний приклад – литі фігурки з Мартинівського скарбу.

Можна погодитися, що в такому положенні відлитої зображень також простежуються певні архаїчні хореографічні мотиви. Суттєвим доповненням їх змісту та значення можуть стати дані суміжних дисциплін, зокрема наведеної жестикуляції.

Отже, детальне комплексне й багатогранне дослідження речових матеріалів із колекції Мартинівського скарбу не тільки засвідчує його прадавню національну спадщину, а й відкриває нові цінні відомості з питань еволюції стародавнього ливарного та штампово-ковальського виробництва, мистецько-художніх смаків й уподобань, вірогідного походження, етнокультурних запозичень, міжнародних контактів, призначення виробів, особливостей виготовлення, культового, захисного, культурно-історичного значення та суспільного трактування.

ЛІТЕРАТУРА

- Архіпова, Т. Ф., Осадчук, А. Ю., Байло, М. Ю. (2014). *Технологія металів і матеріалознавство*. Вінниця. 249 с.
- Баран, В. Д. (2005). *Історичні витоки українського народу*. Київ: Генеза. 208 с.
- Берест, Р. (2013). Рятівні археологічні дослідження на пам'ятці липицької культури біля села Ганачівка. *Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині*, 17, 225–232.
- Булик, Н. (2014). *Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї*. Львів. 304 с.
- Грушевський, М. С. (1898). Анти. *Записки НТШ, XXI(I)*, Львів, 1–16.
- Грушевський, М. С. (2004). Анти. Реферат. П. Сохань (ред.). *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. 6*. Львів: Світ.
- Грушевський, М. (1898) Молотівське срібло. Археологічна замітка. *Записки НТШ*, 25, Львів. 361–366.
- Дарвин, Ч. (1953). Выражение эмоций у человека и животных. *Собрание сочинений в 9 томах*. 5. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/bio/darwin/emotions/emotions.htm>
- Залізняк, Л. Л. (1996). *Походження українського народу*. Київ: Бібліотека українця. 80 с.
- Крушельницька, Л., Бандрівський, М. (2012). *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Львів: Ліга-Прес. 242 с.
- Про охорону культурної спадщини*. URL: <https://Zakon.rada.gov.ua>
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. (1991). Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 2, Симферополь, 72–91; 266–276.
- Приходнюк, О. М. (2018). Мартинівський скарб. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк (ред.). *Енциклопедія сучасної України: електронна версія [онлайн]*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=65952
- Пуряєва, Н. (2018). Історико-лінгвістичні дослідження української мови: основні напрямки. *Українська мова*, 4, 56–66.
- Рыбаков, Б. А. (1953). Древние русы. *Советская археология*, 17, 23–104.
- Спицын, А. А. (1928). Древности антов. *Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР*, Москва, 492–495.
- Сулимирский, Т. (2008) *Сарматы. Древний народ юга России*. Т. В. Китаиной (пер.). Москва: Центрполиграф. 191 с.
- У Франківську знайшли скарби Довбуша*. <https://report.if.ua/socium/u-frankivsku-znajshly-skarby-dovbusha-groshi-vykorystayut-na-budivnytvo-novogo-mostu-v-pasichnu-foto>
- Sulimirsky, T. (1970). The Sarmatians. *Ancient People and Places*, 73, London: Thames & Hudson.
- Zoll-Adamikova, H., Pekarskaja-D, L. V. (1994). Kidd, Der Silberschatz von Martynovka (Ukraina) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. *Archaeologia Polona*, 34, Innsbruck, 240–244.

REFERENCES

- Arkipova, T. F., Osadchuk, O. Yu., & Baylo, M. Yu. (2014). *Tekhnolohiya metaliv ta materialoznavstva*. Vinnytsya. 249 p. (in Ukrainian).
- Baran, V. D. (2005). *Istorychni vytoky ukrayinskoho narodu*. Kyiv: Heneza. 208 p. (in Ukrainian).
- Berest, R. (2013). Ryativni arkheolohichni doslidzhennya na pamyattsi lipytskoyi kultury bilya sela Hanachivka. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 225–232 (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2014). Lvivska arkheolohiya XIX – pochatku XX stolittya: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzeyi. Lviv. 304 p. (in Ukrainian).
- Hrushevskyy, M. S. (1898). Anty. *Zapysky NTSH, XXI(I)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Hrushevskyy, M. S. (2004). Anti. Referat. P. Sokhan' (Ed.). *Hrushevskyy Mykhaylo Serhiyovych. Tvory: u 50 t. 6*. Lviv: Svit. (in Ukrainian).
- Hrushevskyy, M. (1898). Molotivske sriblo. *Arkheolohichna zamitka. ZNTSH*, 25, Lviv. (in Ukrainian).

- Darvin, Ch. (1953). Vyrakhennya emotsiy v lyudyny ta tvaryn. *Zibrannya tvoriv u 9 tomakh*. 5. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/vv/papers/bio/darwin/emotions/emotions.htm> (in Ukrainian).
- Zaliznyak, L. L. (1996). *Pokhodzhennya ukrayinskoho narodu*. K.: Biblioteka ukrayintsiya. 80 p. (in Ukrainian).
- Krushelnyska, L., & Bandrivskyy, M. (2012). *Zoloti Mykhalkivski skarby ta yikh chastka*. Lviv: Liha-Pres. 242 p. (in Ukrainian).
- Pro okhoronu kulturnoyi spadshchyny*. URL: <https://Zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian).
- Prykhodnyuk, O. M., Shovkoplyas, O. M., Olhovska, S. YA., & Struyina, T. O. (1991). *Martynivskyy skarb. Materialy z arheolohiyi, istoriyi ta etnohrafii Tavriyi*, 2, Simferopol. 72–91; 266–276. (in Ukrainian).
- Prykhodnyuk, O. M. (2018). *Martynivskyy skarb*. I. M. Dzyuba (Ed.). *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny: elektronna versiya*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrayiny. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=65952 (in Ukrainian).
- Puryayeva, N. (2018). Istoryko-linhvistychni doslidzhennya ukrayinskoi movy: osnovni napryamy. *Ukrayinska mova*, 4, 56–66.
- Rybakov, B. A. (1953). Starodavni rusy. *Sovetskaya arheologiya*, 17, 23–104.
- Spitsyn, A. A. (1928). Starodavnosti antiv. *Zbirnyk viddilennya rosiyskoyi movy ta slovesnosti AN SRSR*, Moskva, 492–495.
- Sulimirskyy, T. (2008). *Sarmaty. Starodavniy narod pivdnya Rosiyi*. V. Kytayinoyu (trans.). Moskva: Tsentropolihraf. 191 p.
- U Frankivs'ku znayshly skarby Dovbusha*. URL: <https://report.if.ua/socium/u-frankivsku-znayshly-skarby-dovbusha-groshi-vykorystayut-na-budivnictvo-novogo-mostu-v-pasichnu-foto>.
- Sulimirsky, T. (1970). *The Sarmatians Ancient People and Places*, 73, London: Thames & Hudson. 193 p.
- Zol-Adamikova, K., & Pekarskaya-D, L., V. (1994). Kidd, Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. *Archaeologia Polona*, 34, Innsbruck, 240–244.

Стаття: надійшла до редакції 28.10.2021
прийнята до друку 21.04.2022

MARTYNIV'S TREASURE: OPINION AND INTERPRETATION

Roman BEREST¹, Ihor BEREST²

¹Ivan Franko National University of Lviv,
Stefanyka Str., 16a, 79005, Lviv, Ukraine, e-mail: berest_liet@ukr.net

²Ukrainian academy of printing,
Pid Holoskom Str., 19, 79020, Lviv, Ukraine, e-mail: berestigor1@gmail.com

The history of discovery, expropriation, museification and interpretation of the Martyniv's treasure, which was found by peasants in the early XX century during agricultural work in Kaniv district of Kyiv province, which was then part of the Russian Empire, is considered. The reader's attention is focused on the long period of returning the treasure to the museum funds, the probable loss of some items in the collection, the scattering of finds within Kaniv County and abroad, the current location of material treasures and more. Emphasis is placed on the significant contribution of individual researchers in the study, balanced, reasonable and reliable interpretation of the found things.

Against the background of various events, past and present state of preservation of found values, the issue of protection of the national historical and cultural heritage of Ukraine is actualized. Emphasis is placed on the usurpatory policy of the rulers of tsarist and modern Russia regarding the national and cultural heritage of Ukraine, the existing ideological traditions of presenting false, distorted and falsified information.

Based on the application of additional information, the results of interdisciplinary research, materials derived from technical disciplines, acquired, expanded and supplemented knowledge about the ancient color

foundry and stamp-forging production, as well as its features. Specific examples indicate the probability of the existence of cultural and industrial borrowings not only between ethnic groups, but also in the systems of different industries. The data of radioscopic analysis of the Martyniv's treasure finds, obtained by researchers in the 80s of the last century, are analyzed.

Materials of interdisciplinary researches are important in terms of studying and illuminating images of mysterious anthropomorphic treasure figures. The position of the body of figures, head, arms, legs, etc. was assessed.

Key words: treasures, metal products, production methods, finds, ornamentation, scientific research, X-ray analysis, historical and cultural heritage.